

УДК 81'36:81'374.423:81'367.365

ГРАМАТИЧНА ОМОНІМІЯ ЧАСТОК *ОН, ОСЬ, ОТ, ОЦЕ*

І. Ф. Джочка

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української мови; 76018, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380 (342) 59-60-08*

*У статті розглянуто граматичну омонімію часток *ось, он, оце, от*(та їхніх синонімів *осьде, осьдечки, оно, он-он (он-он-он), онде, ондечки, ото*). З'ясовано парадигматичні та синтагматичні чинники, які зумовлюють належність аналізованих слів до прислівників чи часток. Досліджено синонімічні та антонімічні відношення дейктичних найменувань, їхнє контекстне оточення, охарактеризовано різновиди адвербіальної семантики.*

Ключові слова: *граматична омонімія, частки, прислівники, синкретизм, парадигматика, синтагматика.*

Проблема поділу та розмежування лексем на окремі лексико-граматичні класи слів була й залишається однією з найактуальніших як у традиційній, так і в сучасній граматиці. Як зазначає І. Вихованець, “слово як лексична одиниця належить до “відкритих” класів, і слово як граматична одиниця належить до “закритих” граматичних класів – частин мови – у тому розумінні, що нові частини мови у граматичній структурі української мови не утворюються. Слова формують словниковий склад мови, постійно поповнюваний, а отже, найрухливіший і найсильніший до змін. ... Найпродуктивнішим засобом систематизації “океану” слів, найвищим виявом системної організації слів ... виступають частини мови” [3, с. 11]. “Найвідкритішими” в плані поповнення інноваціями виступають, звичайно ж, частини мови, які виділені в результаті застосування різнорідних критеріїв класифікації (семантичного, морфологічного, синтаксичного), тобто іменник, прикметник, дієслово та прислівник. Власне цими частинами мови поповнюється склад неологізмів та оказіоналізмів. Інші ж класи слів, яке б трактування вони не отримували в сучасній граматиці, є похідними утвореннями на базі вже наявних слів, що належать до певних частин мови. Це зумовлено насамперед тим, що і в системі частин мови, а також всередині кожної з них трапляються слова, що не підлягають одному або кільком критеріям. Відбувається міжчастиномовна взаємодія, виникнення вторинних, похідних, значень у відповідних лексико-граматичних класах мови. “Ця сфера є віддзеркаленням дериваційних відношень між частинами мови, механізми транспозиції” [3, с. 17].

Незважаючи на численні дослідження, присвячені проблемам транспозиції, міжчастиномовної омонімії, граматичної омонімії [4; 5; 6; 10; 15; 16], залишається чимало питань, які потребують лінгвістичного тлумачення. Одним з **актуальних** на сьогодні завдань є з'ясування лексико-граматичного та функціонального статусу незмінних лексем, які отримують неоднозначне трактування в різних лінгвістичних розвідках. Частки як семантико-функціональний клас слів, які здебільшого є вторинними утвореннями від інших частин мови, службових слів та вигуків, є об'єктом дослідження в багатьох мовознавчих працях крізь призму різнорідних ознак [1; 2; 4; 8; 9; 12; 14]. Не ставимо за мету сформулювати в межах цієї праці чітку дефініцію часток як службового чи дискурсивного слова, враховуючи різні підходи щодо сучасного розуміння часток у лінгвістиці [1, с. 30-42], оскільки основне завдання вбачаємо в розмежуванні часток та їхніх граматичних омонімів. Термін “граматична омонімія” уживаємо, зважаючи на неоднозначність трактування часток у системі частин мови, однак цей аспект стане предметом окремого дослідження.

Наукова новизна полягає в тому, що граматична омонімія часток *ось, он, оце, от* та їхніх синонімів *осьде, осьдечки, оно, он-он (он-он-он), онде, ондечки, ото* вперше в українській лінгвістиці стає предметом окремої наукової розвідки, хоча окремі аспекти семантико-прагматичних ознак, парадигматичних та синтагматичних особливостей уже були розглянуті у мовознавчих студіях [1; 12; 13]. Лексеми *ось, он, он-он, оно, оце*, згідно із сучасними лексикографічними джерелами та науковими розвідками, трактуються як частки, які виражають різні семантико-прагматичні смисли, модальні функції, не вступаючи в омонімічні зв'язки з іншими лексико-граматичними класами слів (за винятком часток *оце* та *ото*, співзвучних із формами середнього роду називного й знахідного відмінків займенників *оцей* і *отой*; частка *ото* вступає ще й в омонімічні відношення з вигуком, який уживається при виявленні подиву, невдоволення, досади) [1, с. 97-105; 6, с. 351-352, 354-356].

Метою дослідження є встановлення граматичних омонімів указаних вказівних часток. Для досягнення поставленої мети необхідно з'ясувати парадигматичні та синтагматичні особливості зазначених частинок, визначивши критерії їх розмежування від омонімічних лексем.

Вважаємо, що лексеми *ось, он, оце, от* та їх синоніми *осьде, осьдечки, оно, он-он (он-он-он), онде, ондечки, ото*, вступаючи в синтагматичні зв'язки з іншими лексико-граматичними класами слів, здатні не тільки реалізувати різновиди комунікативної модальності, а й номінувати певні обставини дії, зокрема виражати семантику часу і простору.

Фактичний матеріал дозволяє стверджувати, що всі аналізовані слова, виражаючи значення “указування на кого-, що-небудь на близькій відстані” виступають у семантико-синтаксичній позиції прислівника, реалізуючи адвербіальну локативну семантику. Контекст та логіч-

ний наголос є домінантними чинниками, що визначатимуть належність аналізованих лексем до класу прислівників чи часток.

Лексеми *ось, от, оце, от, ото* виступають синонімічними до прислівника *тут*, однак з певними семантичними відтінками. За умови використання мовцем прислівників *ось, от, оце, от, ото*, обов'язковим компонентом щодо реалізації цих номінацій у певному комунікативному акті є розташування певного об'єкта в межах візуальної його ідентифікації суб'єктом мовлення. Це ж стосується і яких-небудь фактів, подій, явищ, які відбуваються неподалік мовця або свідком яких він є.

Критеріями розмежування омонімічних прислівників та часток, на думку О. Соколової, є семантичний (або парадигматичний в широкому розумінні, що передбачає не тільки розгляд у системі форм словозміни, тобто морфологічної парадигми – І. Д.) та синтагматичний. На основі дистрибутивного аналізу словоформи можна з'ясувати їх категорійні ознаки. “Дієвим також є визначення частиномовної належності функціональних омонімів через підбір синонімічного та антонімічного рядів. Омоніми, які належать до різних лексико-граматичних класів, мають синонімічні й антонімічні ряди, що не перетинаються” [16, с. 83-84].

Застосування синтагматичного критерію, за якого слово змінює свою формальну валентність, дає змогу стверджувати, що в наведених контекстах аналізовані лексеми *ось, от, оце, от, ото, осьде, осьдечки* реалізують значення: “тут, у цьому місці (часто супроводжуване жестом)”, властиве прислівниковим лексемам. Порівняймо: *Тут і село якраз. Біліють хати, цвітуть городи. От мурована церква з високою дзвіницею, давня вже; мур аж зазеленів; потужний цвинтар проріс травом* (Марко Вовчок); – *Оце наші Западинці, а ондечки біліє наша хата!* – сказала Мелашка (Іван Нечуй-Левицький); *В чорній тіні його козирка тужили очі: невже забули його люди в Троянівці? <...>Оце ж садиба Вихорів, він її знає. Он Орися накидає в жлукто цілу гору червоноармійської білизни і не впізнає його, не дивиться навіть на нього. Дорош бере паличку, виходить із двору. Левадами, через Ташань – і вже війна вгризається залізничям десь позаду, струшує в п'ятому людське життя, ... а тут вимиває вітерець поливу на небі...* (Григор Тютюнник); [Коваленко:] *Коли б хоч трішки де води хлиснути! Ото щось лисніється – чи не вода?* (“Українські поети-романтики”); – *Я ось, дядьку... осьдечки!* – заливаючись сміхом, обіззавсь Карпо (Панас Мирний); – *Ось я!* – і *перед Остапом* зачорніла велика, як на доброго мужика, постать (Михайло Коцюбинський); *Я осьдечки, бабуся, я осьде!* (Степан Васильченко); [Тиміш:] *Я тут – осьдечки!* (Степан Васильченко); – *Юрію, де ти?* – *Я осьдечки, дядьку* (Михайло Стельмах). Підкреслені в реченнях слова виступають лексичними маркерами семи “місце”, репрезентованої в аналізованих прислівниках з дейктичною семантикою. Досліджувані прислівники означають у наведених реченнях дієслово-предикат (експліцитний або імпліцитний). Найчастіше імпліцитними компонентами речення

виступають лексеми *бути, знаходитися, розташовуватися* у відповідних особово-родових формах, як експліковані – дієслова руху (*йти, бігти* та ін.), стану (*виднітися, лиснітися, блищати* та ін.). За парадигматичним критерієм аналізовані прислівники утворюють синонімічні (*ось, осьдечки, оце, ото, от*) та антонімічні (*ось, осьдечки, оце, ото, от – он, оно, он-он, онде, ондечки*) ряди, порівняймо: **Ось** він іде, і поруч, і ніде. *Лікує слово сміхом від пристрїту* (Л. Костенко); *І раптом що це? Сторож закричав: – Месьє Віктор, на обрії карета! Оно вже йдуть*, гукаючи: – *Го-го! Ми все-таки знайшли тебе, Гюго! Ну, що тут скажеш?! А вони все ближче* (Л. Костенко).

Від указаних прислівників слід відрізнити частки, які виражають, за Ф. Бацевичем, “дейксис відстороненого фізичного сприйняття конкретного об’єкта”, лексична сфера дії часток поширена на ім’я цього об’єкта [1, с. 98], наприклад: *Побачивши Ісус, що Натанайл надходив до нього, сказав про нього: “Ось справжній ізраїльтянин, що нема в ньому лукавства”* (Євангеліє від Йоана, пер. І. Хоменка); – *Ось цей хлопець, – показав [учитель] на Романа, – іде до вас шукати роботи* (Михайло Стельмах); *От тітка Анїта, що живе коло цвинтаря, а оце баба Домніка* (Михайло Коцюбинський); – *Бачите шаблю? Оце ваша мати* (О. Довженко); – *От я цьому чоловікові, – Бульба показав на Янкеля, – обіцяв дванадцять тисяч червінців. Я дам ще дванадцять* (О. Довженко); *Михайлик дивився, як зелені зірки дмуться та лупають перед давно сподіваним дощем. Яке наймення їм, він сливе не відав: ото-о є Віз Великий, а то – Волосожар, а то – Чумацький Шлях* (О. Ільченко); *Перехопивши серйозний погляд дочки, Якуба з гордістю вказує капітанові на неї: – Ото моя медалістка і по навчанню перша, і квіти вирощує. Ще й на інструменті грає!* (О. Гончар). Спостережено, щочастки, виражаючи аналізований комунікативний смисл, часто характеризуються такими парадигматично-синтагматичними ознаками: а) є повторюваними (*ото...то...то*), б) утворюють синонімічні ряди в межах одного контексту (*от...оце*), в) іменники, які є назвами об’єктів лексичної сфери дії часток, зазвичай поєднуються із вказівними (*цей*) або присвійними (*мій, наш, твій, ваш*) займенниками. Мовець акцентує в цьому випадку саме на конкретний фізично сприйманий об’єкт, а не на його статичну локалізацію (близькість – віддаленість) відносно себе.

Натомість уживання дієслівної форми другої особи теперішнього часу *бачиш (бачите)* вказує на наявність обставинного значення в досліджуваних лексемах та належність їх до прислівників (якщо в контексті водночас йде вказівка на статичну локалізацію чогось), наприклад: – *Спить [Денис]. Он він. Бачиш?* (Г. Тютюнник); *Буде з нього і одного зуба, що вибив земський. – Ось бачиш... ось! Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах. – Бачите... ось! Так Панаса і облишили* (М. Коцюбинсь-

кий); – *Гори супляться. – Де? – Он, бачиш, кудлаті брови напустили! – Справді! Хмари такі чорні* (Леся Печорна).

У сполученні зі словами *дивись, дивіться, бачиш, гляньте, чуєте, слухайте* указані дейктичні лексеми належать до часток і вживаються з метою привернення, підсилення, зосередження уваги співрозмовника, висловлення спонукання, заохочення, пом'якшення наказу та ін. (часто утворюючи стійкі фразеологізовані сполуки слів *он бач, он диви, ось бачиш* тощо), наприклад: – *Он дивись, між горами, вкритими лісом, висовується над самою Сулою висока лиса гора* (Іван Нечуй-Левицький); – *Он гляньте краще на той табун диких гусей* (М. Коцюбинський); *Будь ласкав, дай хоч поганенький Кожух! Ось бачиш, як трушусь...* (з байки); *Молодиця скрикнула здивовано – і до дівчат: – Дівчата, он диви!* (А. Головка); – *Матусю, моя рідненька, цього просто не може бути. – Ось бачиш!* – *Мирослава була у відчай. – Ти теж мені не віриш!* (С. Талан); *Ось чуєш-бо, що він плеще? – звернувся Петруня до млинаря* (В. Таль); *Нехай мене Бог боронить, щоб я з свого сина знущалась... Ось слухай! заспокойся!.. я тобі все розкажу* (О. Кониський); *Як? – А отак! Годі! Оно диви, яке сіре* (Л. Печорна).

Аналогічно значення статичної локалізації дії виражають прислівники *он, оно, он-он (он-он-он), онде, ондечки*, указуючи на розташування об'єкта або ж на реалізацію якого-небудь факту, дії, явища “на певній відстані або поблизу чого-небудь”. Виражаючи семантику місця, відповідно до парадигматичного критерію, досліджувані лексеми виступають синонімами до вказівних займенникових прислівників *там, отам* та антонімами до слів *ось, осьде, осьдечки, от, тут, отут*. Переконливими щодо цього твердження вважаємо застосування синтагматичного критерію. “При дослідженні транспозиційних передумов розвитку функціональної омонімії такий критерій є дієвим, оскільки при лексико-граматичних перетвореннях слово може змінювати свою формальну валентність, зокрема синтаксичні функції, властиві їй за традиційної дистрибуції” [16, с. 85]. У наведених контекстах аналізовані прислівники вживаються як синонімічні до прислівника *там* та антонімічні до прислівника *тут*, порівняймо: *Тут в росах квіти лісові, / Там струмені прозорі, / Ось кущ біліє на траві, / Як шум на синім морі. // Ось жовтий лист на зайця внав, / І заєць стрепенувся, / Схопивсь, на задні лапки став / І вбік кудись метнувся. // Он ледве чутно ходить лис. / То зникне між травою, / То вгору дивиться кудись / І крутить головою* (Олександр Олесь); *Підвівся Марко, і вони, хитаючись, поплентались на гору. Посідали на шпилі та й дивляться навкруги. Ось невеличкий, ріденький березовий лісок під горою, а нижче хати, он і церковні бані. Недалеко село, а важко йти. <...> Але чого ж це не чути дуди? Чи то може їм так здалося? Ні, знову хтось заграв ось близенько в ліску. Та он і корови пасуться під березами.* (В. Таль); *Зайчиком вискочило на стежку, по-*

скакало: зараз – **тут**, а тепер – **ось де**, а далі – аж **он!**.. *І враз увесь раниковий ліс зайнявся стобарвним пожегом...* (В. Бабляк).

Погоджуємося з думкою М. І. Степаненко та С. О. Педченко, що омонімічні частки виступають в умовах усного мовлення засобами для привернення уваги слухача, “демонструючи об’єкт або його зображення, що потрапив у поле зору продуцента та реципієнта в момент спілкування”, “частка маркує суб’єктну синтаксему, поєднуючи ознаки дійктивної одиниці та зв’язкового елемента” [13, с. 11]. Водночас не вважаємо семантично тотожними речення на зразок: *Ось (он) садок* і *Це (оце) садок*. У першому реченні смисловий акцент зміщено в бік визначення локальної параметризації предмета (явища, події тощо), тоді як у другому насамперед йдеться про констатування буття предмета, демонстрацію об’єкта чи його зображення, яке потрапляє в поле зору учасників комунікації; іноді автор у художньому творі пропонує читачеві уявити той чи інший об’єкт, порівняймо також: – *Чуєш, як сніг рипить? Он вершини – брати мої линуть мене виручати* (За О. Довженком) і – *Чуєш, як сніг рипить? Це вершини – брати мої линуть мене виручати* (О. Довженко). Диференційною ознакою аналізованих дійктивних відзайменникових просторових прислівників **ось, осьде, осьдечки, он, оно, он-он, онде, ондечки** є вказівка на місце, яке знаходиться в межах візуального сприйняття мовця, наприклад: *А були такі випадки: – Ага, ось є, ось п’ятка...* (С. Кульчицький); *Але так по-справжньому і не бачив її [весни]. Поки він дивиться в одне місце, а Настечка вже тиче пальцем в інше: – Он-он – пішла! (М. Стельмах); – Я звідси родом.. – ..Із самих Клеценців? – Та ні! Оно – З Матвіївни, – вказав я у вікнину На дальню гору з вітряками (І. Вирган); Онде ми ховалися з Галею від бурхливої зливи (О. Гурєв); – Оце наші Западинці, а ондечки біліє паша хата! – сказала Мелашка (Іван Нечуй-Левицький).*

Займенникові прислівники **тут, там** позначають як простір, обмежений візуальним сприйняттям мовця, так і той, який може виходити далеко за межі поля зору адресанта, наприклад: *В’їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою (М. Коцюбинський); А він пригадує село, в садку наліті сонцем сливи, там, де дитинство протекло (В. Сосюра); І там степи, і тут степи, Та тут не такі, Руді, руді, аж червоні, А там голубії, Зеленії (Т. Шевченко).*

Найбільш виразною прислівникова семантика статичної локалізації в досліджуваних словах проступає в реченнях, де відбувається інтонаційне відокремлення маркованої адвербіативом синтаксеми, наприклад: *Якщо є на білому світочку рай, то, либонь, ось він – попереду нас і за нами, зліва од нас і справа. У косатих вербах понад нешироким путівцем, у гнучких лозняках, що підступають до тихоплинної покрученої Сули (О. Пархоменко). На суперечливість у визначенні лексико-граматичної природи досліджуваних лексем в окресленій значеннєвій позиції указують й інші дослідники [13, с. 12]. Водночас маємо застереження*

щодо думки авторів про те, що “протилежний процес відбувається, якщо про номінативні адвербативи **осьде, осьдечки, тут, там** тощо в певних контекстно-ситуативних умовах поступово втрачають здатність до вираження просторових відношень, набуваючи ознак підсилювально-вказівних службових одиниць, спроможних експлікувати модальні відтінки: *Осьде хліб, а осьде сало* (П. Тичина); *А осьдечки наша хата, збудована прадідом* (Ю. Покальчук)” [13, с. 13]. У наведених реченнях, вважаємо, домінантною все-таки виступає адвербіальна семантика статичної локалізації, натомість в інших двох прикладах: *Розсердився Охрім, що з його так глузують. “Тривайте ж, – каже, – коли так, Зроблю ж я осьде як...”* (Л. Глібов); *Якийсь там і знайшовся замдиректора тресту N, що в його піднеслася рука на старого вчителя... Бувають такі...* (Остап Вишня) [13, с. 13] – виразно експліковане підсилювально-вказівне значення часток **осьде** і **там**.

Окрім локативної семантики, прислівникові лексеми **ось, оце, от, ото** (також в усталених зворотах **оце і, от і, ось і, аж ось, ось же** та ін.) можуть виражати семантико-функціональні різновиди темпоральної семантики. Застосовуючи парадигматичний критерій, згідно з яким підґрунтям для диференціації прислівників і часток є підбір синонімічних рядів [16, с. 84], можемо визначити, що названі лексеми, вступаючи в синонімічні відношення, виконують роль трансляторів таких значень:

а) “скоро, незабаром, от-от”, наприклад: *Вичунавши, вона все дожидала господині, що ось же над’їде і візьме її з собою* (Панас Мирний); *Хороше! А що плутає ноги втома та чавкає в драних чоботях – дарма: ось і відпочине, і онучі просушить* (А. Головка);

б) “зараз, у цей момент, тепер”, наприклад: *Мов за подушине, оступили Оце мене на чужині Нудьга і осінь* (Т. Шевченко); – *Я вже старіюсь, час би взяти собі невістку в хату, та не знаю, до кого б оце старостів слати* (Іван Нечуй-Левицький); – *Коли б це, господи, вирватись з Вінниці.. Оце йду на вокзал* (М. Коцюбинський);

в) “враз, раптом, відразу, зненацька, несподівано”, наприклад: *Оце одного разу дуже він далеко зайшов у своїй такій журбоньці, коли ж ось шурхнуло – наче птиця пурхнула* (Марко Вовчок); *Кілька день збирався одписати Вам, та все ставало щось на переешкоді.. Аж ось сам занедужав і через те маю вільніший час* (М. Коцюбинський); *В сірій димній сутіні біжать в атаку солдати кайзера.. Аж ось міняється вітер. Серед диму, що повернув насупроти, зупинився німецький солдат* (О. Довженко); *Іхатимеш, то шлях тобі звивається бором..; коли, от, опахнув свіженький вітерець – і засиніє старий Дніпро поміж зелених комишів та червоного верболозу, і повстають круті сиві гори* (Марко Вовчок); *Коли от ярок попід самим гаєм, і тільки що у ярок, кінь як шахрахне убік* (Марко Вовчок);

г) “нарешті, після чого-небудь, у кінці чогось”, наприклад: *Ось ми й виїхали на толоку* (І. Франко); *І ось з’являється людина, з’являється*

талант – жива душа народна, – і як міст через безодню перекидає веселку поезії і єднає обидва береги (М. Коцюбинський); *Перед нами снігом занесений степ, села, хутори... **Ось і** шлях знайомий, снігом заметений* (А. Головка); ***Аж ось і** церква показалася, чорніє у сірому мороці ночі; кругом неї тихо-сумно* (Панас Мирний); *Йшли так з півгодини. **Аж ось** скінчилися очеретяні тини, лишилась ззаду остання хата над глинищем* (М. Коцюбинський); ***От уже** й виноградник за кілька ступенів* (М. Коцюбинський); *По хвилях блакитних пливе човен прудко. **От і** берег видно! прибули ми хутко* (Леся Українка); ***Аж от** поїзд рушає далі* (О. Довженко); ***І от** ми зустрілись... “Оксано!” “Андрію!..”* (В. Сосюра). – ***Оце і** твоя пора прийшла, доню! Гляди ж, се на весь вік, Катре! Гляди, кого обираєш* (Марко Вовчок);

г) “майже зараз, зовсім недавно, щойно, тільки що”, наприклад: – *Я все **оце** міркувала. Та аж сумно стало: Одинокі зостарілись...* (Тарас Шевченко); [Денис:] *Іду **оце** з поля, а мені в лівім вусі тільки: дзень, дзень!..* (Марко Кропивницький); *Він же подався знов у Кану Галилейську, де **ото** був перетворив воду на вино* (Євангеліє від Йоана, пер. І. Хоменка);

д) “якось” (у сполученні зі словом *раз*), наприклад: *Раз **ото**, сновигаючи, стрів він заплакану Параску. Її пишна врода.., її велика журба його зразу уразили* (Панас Мирний); ***Ото** раз вночі.. чую я через сон, щось затупотіло під хатою, неначе приїхало на коні* (Іван Нечуй-Левицький); ***Ото** раз вони [миші] зустрілись Десь на огороді, Одна одній розжались Об своїй пригоді* (Іван Манжура); *Раз **ото** степами йшли ви, Голод мучив вас страшливий, Хоч коліна власні їж!* (І. Франко).

Контамінацією причинно-наслідкового обставинного значення “тому; унаслідок чого-небудь; через те; як наслідок; як результат” та узагальнено-вказівного модального значення виступають неповно-значні лексичні комплекси (*оце ж і, оце і, ось і, і ось, і от, от і*), які поєднують лексеми *оце, ось, от* та підсилювальну частку *і*, що і зумовлює синкретизм їх семантики, наприклад: [Мелхола:] *Розпустив кохану жіночку – **оце ж і** дяка від молодої господині* (Леся Українка); *Біжить [пастух] з прокльонами і сміхом. Лахміття й трав сумне рядно, – **оце і** вся його утіха, оце і все його майно* (В. Сосюра); – *Я прожила веселий вік молодий з ним тихо та любо, **і ось** довелось на старості літях [літ] осиротіти!* (Марко Вовчок); *Він стільки раз обривав Параску, і вона кожен раз хоч з трудом, а змовчувала. Все те тайлось на душі, гнітило... **Ось** воно **і** прорвалося* (Панас Мирний); *Вона тут бавилась і лялю тримала в рученьках своїх. **І ось** лежить... І серце з жалю у грудях стислося моїх...* (В. Сосюра); *Мати казала йому: не ходи, синку, надвір – Морозенко лютує! – а він не послухав, пішов. **От і** вкусив його Морозенко за пальчик* (Панас Мирний); ***І от** по слову отамановому викресали чумаки вогню й підпалили з берега комиш...* (М. Коцюбинський).

Синкретична семантико-граматична природа лексем *ось* і *он* іноді унеможлиблює однозначну частиномовну ідентифікацію цих слів, зумовлену насамперед семантичними зсувами та синтаксичними процесами. За вживання цих дейктичних назв в описах, розповідях при вказуванні на який-небудь факт, подію, явище і т. ін. (що ніби постають перед очима), на зміну, послідовність їх протікання в часі тощо (часто з повторенням перед кожним наступним реченням або членом речення), ці лексеми експлікують три функції: прислівника – частки – сполучника. З одного боку, зазначені вказівні найменування функціонують як актуалізатори статичної локативності, з іншого – набувають ознак підсилювально-вказівних службових слів, здатних виражати модальні відтінки. І нарешті – оформляти розділові семантико-синтаксичні відношення, “що ґрунтуються на несумісності значень поєднаних компонентів – предикативних частин складносурядного речення або однорідних членів у простому ускладненому, на їхньому взаємоусуненні” [7, с. 64], спеціалізуючись на вираженні черговості дій або явищ чи повторюваної заміни одних іншими, контекстуально уподібнюючись до сполучника *то... то*, наприклад: *Он визирнуло засмалене обличчя хлопчика.. А он, при дорозі, знов двоє дітей* (Михайло Коцюбинський) – експлікація адвербіальної локативної семи; *Он пробіг, розчервонівшись, Сагайда, он пробіг, нахилившись, Черниш* (Олесь Гончар) – реалізація підсилювально-вказівного модального значення; *Ось читають, як він забив Олександрю, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві... Ось устає з-за стола якийсь пан із золотим коміром... Аж ось читають рішенець, І Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір* (Михайло Коцюбинський); *Ось вривається Володимир у хмари, ось виринає, знову і знов пірнає і валиться в повітряну яму* (О. Довженко) – актуалізація значення розділовості, черговості подій, виражених дієсловами-предикатами.

Лексеми *оце* й *ото*, будучи лексичним антонімами й відповідно указуючи на особу, предмет, що перебуває поблизу кого-, чого-небудь, найближчий у просторі порівняно з іншим, більш віддаленим (*оце*) і на щось, більш віддалене у просторі, ніж інше подібне (*ото*), належать до займенникових слів. У відношення граматичної омонімії з частками вступають тільки у формі середнього роду однини називного та знахідного відмінків, формуючи з означуваним іменником атрибутивні семантичні відношення у ролі залежного компонента, наприклад: *...Бережан покірливо складав своє малярське начиння і починав мене водити другим колом мук: випитував та й випитував, чому **оце** поле називається “Могилки”, а оте – “Боярське”, а отой пагорб – “Вартовня”...* (Р. Федорів); – *Чиє **ото** село, що ми минули? – Панське, звісно* (Т. Шевченко).

Аналізовані лексеми як частки, окрім первинної дейктичної функції, виражають уточнення, виділення, підсилення, підкреслення когочого-небудь, якої-небудь дії, явища, факту, кількісної або якісної

характеристики, місця, часу, причини, наслідку та ін. Водночас у висловленні вони регулярно експлікують диференційні аксіологічно-модальні суб'єктивні значення, такі як: оцінка ситуації як неможливої чи небажаної для мовця; здивування; захоплення чийось вчинком, схвалення його; обурення, гнів; пересторога, попередження, погроза; наказ, спонування, прохання; обіцянка, передбачення та ін. [1;12]. Указані частки здатні виступати компонентами неповнозначних лексичних комплексів (*от уже, от як, он як, ось як, як ось, он який (яка, яке, які), от і, ось і, а ось, а он, а он і, а ось і, ось, от що, он воно що, і ось, і от, аж ось, ну от, а от, так от, от так, оце так, оце і, оце це, ото це, ото ж*), реалізуючи ідентифікувальну дейктичну сему в різних її модифікаціях, зумовленими парадигматично-синтагматичними характеристиками часток, комунікативно-прагматичними чинниками спілкування тощо [2].

Отже, аналізовані лексеми *ось, он, оце, от, осьде, осьдечки, оно, он-он (он-он-он), онде, ондечки, ото*, залежно від здатності формувати синонімічні й антонімічні ряди, дистрибутивних можливостей, контекстного оточення, виступають граматичними омонімами – прислівниками та частками (лексеми *оце, ото* збігаються також і з формою середнього роду однини називного та знахідного відмінків займенникових слів *цей* та *той* відповідно). Як прислівники зазначені лексеми виражають найчастіше локативне та темпоральне значення; виступаючи частками, ці слова експлікують у висловленні широкий спектр модальних значень (за С. Педченко) або виражають загальний дейксіс фізичного і психологічного відсторонення (за Ф. Бацевичем). В окремих контекстах однозначно трактувати семантику досліджуваних дейктичних одиниць складно. У таких випадках спостерігаємо явище синкретизму, домінантність ознак того чи іншого класу слів у цих лексемах буде зумовлена як семантико-граматичними, так і функціонально-семантичними ознаками. Перспектива подальших досліджень полягає у з'ясуванні граматичної омонімії часток (і їхніх еквівалентів) та займенникових прислівників із семою “місце” (*там, тут, куди, де*).

Література

1. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова: монографія / Ф. Бацевич. – Львів: ПАІС, 2014. – 228 с.
2. Бутко Л.В. Структурно-семантичні і функціонально-стилістичні властивості неповнозначних лексичних комплексів, співвідносних зі вказівними частками / Л.В. Бутко // Наук. вісник Херсонського державного університету. Серія “Лінгвістика”. – 2009. – Вип. 9. – С. 61-65.
3. Вихованець І. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
4. Глібчук Н. Партикуляція – один із шляхів виникнення міжчастиномовних омонімів / Н. Глібчук // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Вип. 22. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – С. 77-82.

5. Глібчук Н. Проблеми міжчастиномовної омонімії в сучасній українській літературній мові / Н. Глібчук, У. Добосевич // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2010. – Вип. 50. – С. 386-403.
6. Глібчук Н. Словник міжчастиномовних омонімів сучасної української мови / Н. Глібчук, У. Добосевич. – Львів: Апріорі, 2016. – 640 с.
7. Городенська К. Сполучники української літературної мови: монографія / К. Городенська. – К., Інститут української мови: ВД Дмитра Буряго, 2010. – 208 с.
8. Загнітко А. Частки в системі службових частин мови: типологічний і лексикографічний вияви / А. Загнітко // Лінгвістичні студії: зб. наук. Праць. Донецький нац. ун-т; наук. ред. А.П. Загнітко. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – Вип. 22. – С. 104-115.
9. Загнітко А.П. Словник часток: матеріали і статті / А. Загнітко, А. Каратаєва // Донец. нац. ун-т. – Донецьк: ДонНУ, 2012. – 381 с.
10. Кушлик О.П. Омонімія незмінних класів слів: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / О.П. Кушлик. – Л., 2000. – 20 с.
11. Кушлик О. Своєрідність лексико-граматичної природи часток / О. Кушлик // Українська мова і література: історія, сучасний стан, перспективи розвитку. – Тернопіль, 1999. – С. 211-214.
12. Педченко С. Модально-експресивний потенціал видільних та вказівних партикул / С. Педченко // Філологічні науки. Збірник наукових праць. – Полтава, 2009. – Вип. 1. – С. 122-129.
13. Степаненко М.І. Функційно-семантичні параметри вказівної частки ось / М.І. Степаненко, С.О. Педченко // Науковий часопис Національного пед. університету ім. М.П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови. – 2011. – Вип. 7. – С. 10-15.
14. Симонова К.С. Особливості функціонування відзайменникових часток в українській мові / К.С. Симонова // Наукові записки. Том 19, Спеціальний випуск: у двох частинах. Частина 1 // Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – К.: КМ “Академія”, 2001. – С. 35-39.
15. Соколова С.В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / С.В. Соколова. – К., 2009. – 20 с.
16. Соколова С.В. Частиномовна кваліфікація функціональних відприслівникових омонімів в українській мові / С.В. Соколова // Філологія. Мовознавство. – К., 2010. – Вип. 125. – Т. 138. – С. 83-87.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 24.10.2017 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Грещуком В. В.*

**GRAMMATICAL HOMONYMY
OF THE PARTICLES ON, OS', OT, OTSE**

I. F. Dzhochka

*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
Chair of Ukrainian Language; 76018, Ivano-Frankivsk, Shevchenko St., 57;
tel. +380 (342) 59-60-08; e-mail: kum@pu.if.ua*

The article examines the grammatical homonymy of the particles os', on, otse, ot (and their synonyms os'de, os'dechky, ono, on-on (on-on-on), onde, ondechky, oto). It elucidates the paradigmatic and syntagmatic factors, conditioning the affiliation of words under analysis to adverbs or particles. It researches synonymic and antonymic relations of deictic nominations, contextual surrounding, characterizes varieties of adverbial semantics.

Keywords: *grammatical homonymy, particles, adverbs, syncretism, paradigmatic analysis, syntagmatic analysis.*